

הנהגה רבנית בשואה:

**ר' יעקב הכהן כצנשטיין – מנהיג רבני בעל-כורחו,
והרב מיכאל חיים געשייט – הרב האורתודוקסי האחרון
בגרמניה**

מאת צביה שוורץ (הרשקוביץ)

תוכן העניינים

3	הקדמה
3	המקורות
5	שתי הדמויות שהעבודה מתמקדת בהן
5	ר' יעקב הכהן כצנשטיין
6	הרב ד"ר מיכאל חיים געשייט
6	רקע היסטורי: קהילת המבורג עד חיסולה בשנת תש"ג
7	ההתכתבות בין ר"י כצנשטיין לבין הרב מ"ח געשייט
7	"השאלה הראשונה" – עירוב חצרות בשבת לשם קיום מצוות סוכה
9	"השאלה השניה" – "איחוד" תעניות: בשל נפילת ספר תורה ותענית ה"חברא קדישא"
11	"השאלה השלישית" – הקמת מקווה טהרה חדש בהמבורג ובברלין
12	"השאלה הרביעית" – העברת תמיכה כספית לרב געשייט
13	ההנהגה הרבנית בשרידי קהילות בגרמניה בשנת תש"ג
13	א. אופי פסיקת הרב ד"ר מ"ח געשייט
14	ב. אופי הנהגתו הרוחנית של ר"י כצנשטיין
16	רשימת מקורות
	נספח: "שאלות ותשובות בין המבורג לברלין – גילויים מופלאים על חיי התורה אצל אחרוני היהודים בגרמניה הנאצית"

הקדמה

העבודה הנוכחית מתמקדת בשתי דמויות: בפעילותו של הרב ד"ר מ"ח געשייט, הרב ופוסק ההלכה האורתודוקסי האחרון שנותר בגרמניה, ובעיקר בדמותו ובפעילותו של ר"י הכהן כצנשטיין, מורה ותיק למקצועות הדת בתלמוד-תורה בהמבורג, שעול ההנהגה הרוחנית של שרידי קהילתו הוטל עליו בעל-כורחו לאחר הגליית רבה האחרון של הקהילה למזרח.

בעבודה מוצגת תכתובת בנושאי משא-ומתן הלכתי ועניינים נוספים בין ר"י כצנשטיין והרב געשייט, ונעשה ניסיון לעמוד על דרך התייחסותם הן להלכה ולקיומה בכלל והן לקיומה של הלכה בזמן ובמקום שבו הם נתונים. יש לזכור שמדובר בהתכתבות מהמחצית הראשונה של שנת תש"ג, כששני המתכתבים, עם שרידי הנלווים אליהם, שרויים זה עשור שנים תחת שלטון נאצי המצר את צעדיהם ומאיים על קיומם הפיזי דבר יום ביומו, כשלחץ זה הולך וגובר עד לשילוח מזרחה שפירושו – בדרך כלל – אבדן. בימים שבהם נכתבו המכתבים כבר שולח הרוב המכריע של בני קהילתיהם למזרח. בנוסף לדאגה להמשך קיומם הפיזי האישי נוסף לשני המתכתבים עול הדאגה להמשכיות הפן הרוחני של הנתונים להשפעתם.

העבודה מבוססת בעיקר על חילופי מכתבים שפורסמו לראשונה בירחון "בית יעקב" (התוודעתי למכתבים כשהתחלתי לחפש תעודות שנכתבו בידי רבנים בקובץ "השוואה בתיעוד", שאינו מרבה לעשות שימוש במקורות מסוג זה). בנוסף לכך אותרו נתונים היסטוריים הקשורים לדמויות ולאירועים במקורות נוספים.

כיום נמצאים המכתבים המקוריים בארכיון יד ושם 08/48.

המקורות

העבודה מבוססת על מכתבים מספר, כתובים עברית, שפורסמו בדפוס – באופן חלקי – במקורות הבאים:

א. ארבע ה"שאלות" פורסמו לראשונה, ובהיקף הנרחב ביותר,¹ בתוך "בית יעקב", ירחון לענייני חינוך, ספרות ומחשבה, שנה ב, קובץ ט, 22 (אדר תשכ"א), עמ' 22–23, תחת הכותרת 'שאלות ותשובות בין המבורג לברלין – גילויים מופלאים על חיי התורה אצל אחרוני היהודים בגרמניה הנאצית'. למכתבים צורפו הקדמה ומילות סיום, וכן קטעי קישור קצרים. בראש הכתבה לא צוין מיהו הכותב. עורך הירחון היה הרב פ"י הכהן לוי, אך מפי השמועה למדנו שהכותב העיקרי היה מ' פראגר.² צילום המאמר מצורף כנספח בסיום העבודה.

ב. המכתבים הועתקו כמות שהם ב"בית יעקב"³ (עם תיקוני טעויות של המקורות ההלכתיים) בסוף הספר "קול חיי" (ניו יורק תשמ"ד, עמ' קח–קי) מאת הרב יוסף לוי

¹ בפרסום זה מופיעים באגרת שנוספה ל"שאלה השניה" סימנים גרפיים [---] שככל הנראה מורים על כך שהמכתב לא פורסם במלואו. גם "כתב-הזכרון" המהווה חלק מן ה"שאלה השלישית" לא הועתק (וקטע קצר ממנו פורסם במאמר אחר, ראה להלן הע' 19).

² גם א' פוקס (להלן ד, עמ' 28 הע' 44) מייחס את הכתבה ל"ר' משה פראגר (עורך הירחון)".

³ בשתי "שאלות" (א, ד) העתיק הבן גם מדברי ההקדמה שנוספו ב"בית יעקב" על ידי כותב הכתבה.

הכהן, בנו של ר"י כצנשטיין. לפרסום המכתבים הוסיף בן המחבר פרטים ביוגרפיים נוספים הקשורים לאביו.

ג. שתיים מן ה"שאלות" (ב, ג) הועתקו – חלקית – מתוך הפרסום ב"בית יעקב"⁴ במסגרת הקובץ "השוואה בתיעוד", י" ארד ואחרים (עורכים), ירושלים תשל"ח, עמ' 119–120, תחת הכותרת "מתוך שאלות ותשובות של רבני גרמניה בשנת 1943". מסתבר שהגורם הישיר לבחירת שתי השאלות הללו קשור דווקא להימצאותן של תשובות/תגובות הרב געשייט, שבהן בא לידי ביטוי יחסו לייחודה של התקופה.

ד. גם א' פוקס התבסס על הפרסום ב"בית יעקב" כשהתייחס לשלוש מה"שאלות" בספרו השואה במקורות רבניים – שו"ת ודרשות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 27–28, במסגרת דיונו בכתבי רבני גרמניה.⁵ פוקס התאמץ לאתר כתבים שניתן להגדירם כ"שו"ת" (=שאלות ותשובות בהלכה), ולכן טבעי שיצטט את התכתובת, שכן חלקה אכן מהווה "שו"ת". הוא התייחס בהרחבה (יחסית) ל"שאלה הראשונה"⁶ וסקר בקצרה את השאלות השנייה והשלישית. לא ברור מדוע לא התייחס ל"שאלה השנייה" באותו יחס כל"שאלה הראשונה". (ה"שאלה השלישית" – וכן מכתב התגובה עליה – אכן אינן "שו"ת" במובן המקובל כי אם כעין "אגרת שלומות", וייתכן שפוקס התעלם לחלוטין מה"שאלה הרביעית" משום שאינה עוסקת כלל בענייני הלכה).

ה. אזכור נוסף של חליפת המכתבים מצוי אצל י' צור, "היהדות החרדית בגרמניה בימי שלטון הנאצים", בתוך: תולדות השואה – גרמניה, א' מרגלית וי' כוכבי (עורכים), ירושלים תשנ"ח, עמ' 908 (ובהערה 29, שם מופיע קטע ממכתב של ר"י כצנשטיין שלא פורסם ב"בית יעקב"). צוין שם שהחומר שמור כיום בארכיון יד ושם 08/48.⁷ כסיום לסקירת קורות היהדות החרדית בגרמניה עד לחיסולה הזכיר צור את ההתכתבות ההלכתית במסגרת סקירת הפעולות הדתיות הציבוריות האחרונות של שרידי היהדות החרדית בגרמניה,⁸ ואף מצא לנכון להעתיק – כסיום לפרק – מתוך התשובה ל"שאלה השלישית" את דברי השבח שכתב הרב ד"ר געשייט לשרידי היהודים שומרי המצוות ולמנהיגיהם באותם ימים בהמבורג, ואת הבעת התקווה לחידוש עתידי של הקהילה (תוך אזכור נסיבות כתיבת הדברים – בניית מקווה חדש בהמבורג).

ו. אזכור של "כתב-הזכרון" שעליו דיווח ר"י כצנשטיין ב"שאלה השלישית" מופיע במאמרו של מ' אילון, "לדמותו של מקס פלאוט, ראש קהילת יהודי המבורג בתקופת השואה",

⁴ ככל הנראה נעשה שימוש גם בכותרות שנוספו ל"שאלות" ב"בית יעקב".

⁵ ויש לתקן בהערה 44: שמו של כותב המכתבים ומוסר החומר ל"בית יעקב" נמסר גם נמסר.

⁶ העתיק – חלקית – את השאלה, תוך השמטת מראה המקום ל"חיי אדם" ותוך הוספת הסברים קצרים בדבר הרקע הראלי שמדובר בו (על יסוד מה שנמסר ב"בית יעקב").

⁷ בדבריו (הע' 29) ציין צור גם לפרסום ב"השוואה בתיעוד", אך לא ל"בית יעקב", וכן הוסיף פרטים ביוגרפיים על הינצלות ר"י כצנשטיין ורצח הרב געשייט.

⁸ שכללו לימוד תורה, תפילות בציבור ועריכת "ליל סדר", וכחלק מנושא זה התכתובת בין המבורג לברלין מעידה על המשך קיומן של "שאלות ותשובות בענייני הלכה". בהערה 29 הזכיר גם את הנושאים שנדונו ב"שאלה הראשונה" (שלא פורסמה ב"השוואה בתיעוד"), בעיקר בשל תיעוד קיומה של סוכה בהמבורג (ולא בברלין, כדברי צור), וכן את תאריך המכתב המאוחר ביותר – ה"שאלה השנייה".

בתוך: ילקוט מורשת, 70 (2000), עמ' 55–56. המאמר מתמקד בדמותו של ראש הקהילה ד"ר מ' פלאוט, ומ"כתב-הזכרון" שכתב ר"י כצנשטיין בשעת הקמת המקווה בהמבורג צוטטו דברי השבח שכתב עליו ר"י כצנשטיין, ונוספו ידיעות הקשורות לאירוע המדובר. בנוסף לכך, ממאמרו של אילון ניתן ללמוד רבות על חיי שרידי קהילת המבורג בתקופה שהעבודה עוסקת בה.

שתי הדמויות שהעבודה מתמקדת בהן

ר' יעקב הכהן כצנשטיין

פרטיו הביוגרפיים של ר' יעקב הכהן כצנשטיין (Katzenstein) מבוססים בעיקר על דברי בנו⁹ וכן על מקורות נוספים:

ר"י כצנשטיין נולד בקופנהגן שבדנמרק למשפחה שהיגרה לשם מגרמניה. בצעירותו נשלח לגרמניה כדי להתחנך בסביבה חרדית, שם נשא אישה ונולדו לזוג שבעה בנים ושבע בנות. לפרנסתו שימש ר"י כצנשטיין במשך קרוב לארבעים שנה כמורה למקצועות הדת בתלמוד התורה בהמבורג, ומכאן שבשנות המלחמה היה כבר בשנות השישים לחייו. כשהרגיש שמצב יהודי גרמניה הולך ורע שלח עשרה מילדיו לבתי ידיו בקופנהגן, ובשנת תש"ב עברה לשם גם אשתו עם ארבעת הילדים הנותרים, והוא נותר בהמבורג לבדו והמשיך בעבודתו החינוכית. לאחר גירושו לריגה של הרב יוסף צבי קרליבך הי"ד,¹⁰ הרב הראשי של יהודי המבורג ופוסק ההלכה הבולט היחיד שהוסיף לפעול בגרמניה באותם ימים, הוטלה על ר"י כצנשטיין גם האחריות להדרכה ההלכתית של שרידי קהילת המבורג בנוסף לתפקידי ההוראה ב"תלמוד תורה". ב-30 ביוני 1942 נסגרו סופית כל בתי הספר היהודיים ברייך, והרישום האחרון בארכיון בית הספר "תלמוד תורה" נערך בידי ר"י כצנשטיין ב-30 ביולי 1942. בהוראת שר החינוך הגרמני מה-7 ביולי 1942 נקבע במפורש כי "החל ב-1 ביולי 1942 אסור ללמד ילדים יהודיים על ידי כוחות הוראה בתשלום ובלא תשלום", אך למרות זאת היה ר"י כצנשטיין בין המורים שהמשיכו ללמד ולעודד את בני הנוער, למרות הסיכון שהיה כרוך בכך, בחסות האזרחות הדנית שהגנה עליו.¹¹ בהמשך, במקביל לחיסול השיטתי והסופי של שרידי קהילת המבורג, התאפשרה יציאת ר"י כצנשטיין לדנמרק¹² בשל אזרחותו הדנית, ולאחר חודשים ספורים, באוקטובר 1943, הוא נמלט מתחת ידי שלטון הגרמנים כשהועבר בסיוע אזרחים דניים לשוודיה עם שאר יהודי דנמרק.¹³ לאחר המלחמה עלה ר"י כצנשטיין לארץ ישראל והתגורר בשכונת "נוה אחיעזר" (בני ברק), ונפטר בא' דחווה"מ סוכות, י"ז תשרי תשי"ט.

בשלב כלשהו הועברו המסמכים שהיו ברשותו לארכיון "יד ושם".

⁹ בסוף ספרו "קול חי", ניו יורק תשמ"ד, עמ' קח-קי. הספר כולל חידושי תורה בעניינים שונים.

¹⁰ גורש ב-6 בדצמבר 1941 ונרצח שם ב-1942.

¹¹ י' ולק, "החינוך היהודי בגרמניה הנאצית", בתוך: תולדות השואה – גרמניה, א' מרגליות וי' כוכבי (עורכים), ירושלים תשנ"ח, עמ' 688–695, ובעיקר בסמוך להע' 142, 156.

¹² שהייתה באותם ימים תחת שליטה נאצית.

¹³ פירוט ההסתתרות מפני הגרמנים והבריחה לשוודיה מופיע בדברי הבן, והוא נוקב בתאריך הבריחה: "בין כסא (!) לעשור תשי"ד".

הרב ד"ר מיכאל חיים געשייט

הרב ד"ר מיכאל חיים געשייט (Heinrich Gescheit) הי"ד היה, ככל הידוע, הרב האורתודוקסי האחרון בברלין – וככל הנראה בגרמניה בכלל – שהופנו אליו שאלות הלכתיות.

פרטים הקשורים למוצאו ולהכשרתו הרבנית מצויים ברשימת בוגרי בית המדרש לרבנים בברלין¹⁴. לפי הנמסר שם נולד הרב געשייט בסלאגירורק שבהונגריה ב-1887, הגיע לסמינר מ-Felsöireg שבהונגריה¹⁵, למד בסמינר מתרס"ט (כשהיה בן 22) עד לקבלת סמיכה לרבנות בתרע"ג (בהיותו בן 26). באותה שנה כיהן כרב בטריש שבמורביה, לאחר מכן כמורה למקצועות הדת בווינה.

פרטים נוספים – לעתים שונים במקצת – מצויים ב"דף עד" המצוי ב"יד ושם"¹⁶. לפי נתונים המצויים בו נולד הרב ב-10.10.1887 לאביו שמואל ולאמו בלימה (ומכאן שבשנת תש"ג היה בן 56). הרב היה נשוי לרוזה (שנשלחה לטרוזינשטט ב-15.12.42 ונספתה שם במרץ 1944), לבני הזוג היה ילד אחד ששמו וגורלו לא נמסרו. בשנות השואה התגורר הרב געשייט בברלין ומילא שם תפקיד של רב. הרב נספה במחנה הריכוז בוכנוואלד¹⁷. י" צור¹⁸ מדווח על עדות בעל-פה ולפיה הועבר הרב געשייט לבוכנוואלד בראשית פברואר 1943, ושם נספה במועד ובנסיבות שאינם ידועים (תאריך ה"שאלה השניה" שנעסוק בה להלן הוא 7.2.43, ומדובר ממש בזמן הסמוך לשילוחו של הרב למחנה הריכוז).

רקע היסטורי: קהילת המבורג עד חיסולה בשנת תש"ג¹⁹

במחצית השנייה של המאה הי"ט ובשליש הראשון של המאה הכ" הצטיינה המבורג באווירה נוחה ליהודיה. במפקד ביוני 1933 נמנו בה 16,885 יהודים (1.5% מכלל התושבים). גילויי האנטישמיות היו מועטים יחסית, ושיעור נישואי התערובת היה קרוב ל-40%. לאחר עליית הנאצים לשלטון החל גל פיטורי יהודים ממערכות הממשל ועוד, והדבר הגיע גם לכך שעד 1937 היגרו כ-5,000 יהודים. בשנת 1936 נבחר הרב י"צ קרליבך לרבה הראשי של העיר, ובטקס הכתרתו נטלו חלק רבני כל זרמי היהדות. בשנת 1938 איבדה הקהילה את מעמדה המשפטי ושמה הוסב ל"איגוד הדת היהודי", ובנובמבר 1939 צורפה הקהילה ל"התאחדות הארצית של היהודים בגרמניה". ב"ליל הבדולח" (ליל 10.11.39) נפגעו רוב בתי הכנסת בעיר. בשנים 1941–1943 שולחו יהודי העיר

¹⁴ בתוך: מי אליאב וע' הילדסהיימר, בית המדרש לרבנים בברלין 1837–1938 – הרקע להקמתו ותלמידיו במרוצת השנים, ירושלים תשס"א², עמ' 54 (הרשימה נערכה בעיקרה בידי ע' הילדסהיימר על יסוד הדו"חות השנתיים על פעילות הסמינר).

¹⁵ ובמכתבו שנשלח לר"י כצנשטיין כתשובה ל"שאלה השניה" הוא מספר שבילדותו שהה בבודפשט.

¹⁶ הנתונים נמסרו ב-12.3.56 על ידי גיסו, דניאל לונשטיין (שאיית את שם המשפחה בעברית: געשית/גשאט). ברישומי "יד ושם" צוין שהרב נולד ב-Dombovar שבהונגריה (אך נראה שיש להעדיף את הפרטים שנמסרו על ידי הרב געשייט בחייו, לצורכי משרד הסמינר, על הפרטים שמסר בן דודו לאחר עשרות שנים).

¹⁷ י" צור (הני"ל, עמ' 4, בסיום הע' 29) מדווח על עדות בעל-פה ולפיה הועבר הרב געשייט לבוכנוואלד בראשית פברואר 1943, ואין פרטים נוספים על נסיבות מותו.

¹⁸ הני"ל, עמ' 4, בסיום הע' 29.

¹⁹ על פי א' דומקה, ערך "המבורג", אנציקלופדיה של השואה, תל אביב 1990, כרך ב עמ' 384–385; מ' אילון, "לדמותו של מקס פלאוט, ראש קהילת יהודי המבורג בתקופת השואה", ילקוט מורשת, 70 (2000), עמ' 45–65.

"למזרח" ב- 17 משלוחים, ושיאם במחצית השנייה של 1941. עד השילוח גויסו יהודים ויהודיות הכשירים לכך לעבודות כפיים במפעלי ייצור ובמפעלי חימוש. הם עצמם והנהגת הקהילה היו מעוניינים בכך, שכן שכר עבודתם המועט הקל על המצוקה הכלכלית ואפשר לעובדים לא להיסמך על קופות הסעד הקהילתית. מאות מאנשי הקהילה העדיפו להתאבד. מספר הקרבנות הכללי נאמד ב- 7,800. ביוני 1943 חוסלה הקהילה רשמית.

ההתכתבות בין ר"י כצנשטיין לבין הרב מ"ח געשייט

לפנינו תכתובת הכוללת שאלות הלכתיות ועניינים נוספים. התכתובת התנהלה בין המבורג וברלין, בדואר הגרמני, בין החודשים תשרי-אדר א' תש"ג (ספטמבר 1942 – פברואר 1943), שהם החודשים האחרונים לקיום יהודי שתי הקהילות. יש לזכור שבאותה עת פעלו כבר תאי הגז באושוויץ בתפוקה מלאה, אך בערי גרמניה חיו שרידי יהודים והתכתבו ביניהם – גם – בענייני הלכה.²⁰ כותבי המכתבים הם שתי דמויות שהנהיגו את שרידי הקהילות: רב מוסמך שנשא משרה רשמית, ומורה שקיבל עליו אחריות זו בעל כורחו.

"השאלה הראשונה" – עירוב חצרות בשבת לשם קיום מצוות סוכה

מלשון השאלה נראה שהיא נשאלה בימים שלפני א' סוכות תש"ג²¹ שחל באותה שנה בשבת (26.9.42).

רקע: בניין תלמוד התורה לשעבר שברחוב בעקענע 4 II הפך לאחד ממקומות הריכוז ליהודי המבורג.²² בחצר הבניין היו מבנים מספר ובאחד מהם גרו ר' יעקב כצנשטיין ויהודי שומר מצוות נוסף.²³ בחצר הבניין הוקמה סוכה,²⁴ והשאלה ששאל ר"י כצנשטיין הייתה בדבר האפשרות לטלטל מאכלים מן הבית לסוכה שבחצר בשל האיסור להוציא מהבית (שהוא "רשות היחיד" גמורה) לחצר (שנראית ככרמלית ולפיכך מחויבת בעירוב מדרבנן). בדרך כלל פתרו בעיה זו על ידי "עירוב חצרות", אך פתרון זה אינו מועיל במקרה שבחצר מתגוררים גם יהודים מחללי שבת בפרהסיה שאינם מודים ב"עירוב", שכן פסק בעל "חיי אדם" (חלק שני כלל עה סעי' כו²⁵) שדינו של ישראל המחלל שבת בפרהסיה, אפילו באיסור דרבנן, הוא כנכרי, ובמקרה כזה לא ניתן לערב:

²⁰ החל במרץ 1942 החלה באושוויץ המתה מסיבית בגז, כשהחלו להגיע רכבות המשלוחים מכל רחבי הארצות הכבושות בידי הנאצים. המשלוח הראשון מברלין הגיע בינואר 1943 (י' בושקו ושי' קרקובסקי, ערך "אושוויץ", אנציקלופדיה של השואה, תל אביב 1990, כרך א עמ' 53).

²¹ בעיקר מלשון הברכה בסיומה: "בברכת חג שמח...".

²² כחלק מהמדיניות להעביר את יהודי גרמניה למגורים מיוחדים בבתיים שבבעלות יהודית אך לא בגטאות, ראה א' ברקאי, "המאבק על הקיום הכלכלי בשנים 1933–1943", תולדות השואה – גרמניה, ירושלים תשנ"ח, כרך ב, עמ' 582 ואילך.

²³ ראה להלן הע' 46.

²⁴ על ההתמודדות עם המשך קיום המצוות הקשורות למעגל השנה היהודי ראה י' אליאך, "שמירת המסורת היהודית בקרב האסירים היהודים במחנות הריכוז", מחנות הריכוז הנאצים – הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 157–166; א' פרבשטיין, בסתר רעם, ירושלים תשס"ב, עמ' 373–375.

²⁵ יש לתקן את ההפניה ב"בית יעקב" (בהעתקת שאלה זו ב"השואה בתיעוד" ובספרו של א' פוקס, לעיל עמ' 4, הושטמו מראי-המקומות לספרות ההלכתית).

ישראל מומר או רשע שמחלל שבת בפרהסיא, אפילו אינו מחלל אלא באיסור דרבנן, הרי הוא כנכרי ולא מהני (=מועיל) עירובו ולא ביטול רשות עד שישכיר...²⁶

תשובת הרב געשייט

התשובה נכתבה ביום ה' "לסדר וזאת הברכה", ומסתבר שהכוונה ל"ג תשרי תש"ג (24.9.42), והרב געשייט עצמו ציין שהוא מיהר להשיב, ובקיצור, בשל קוצר הזמן עד סוכות, "שלא יהיו דברי כאתרוגים אחר הסוכות".

הרב געשייט מתיר לטלטל אוכל מהבית לסוכה על יסוד שו"ת מלמד להועיל או"ח סי' עב. מדובר בתשובת ר' דוד צבי הופמן, שלימד ובהמשך עמד בראש בית המדרש לרבנים בברלין (עד לפטירתו בשנת תרפ"ב, 1921), היה חבר ואף יושב-ראש בית הדין של "עדת ישראל" בברלין, השיב לשואליו מקרב רבני היהדות האורתודוקסית תשובות רבות בהלכה והיה מוכר כפוסק העליון ליהדות גרמניה.²⁷ בתשובתו התייחס רד"צ הופמן לבעיה זהה לבעיית ר"י כצנשטיין ופסק לקולא, שמאחר שדין היהודי מחלל השבת הוא כנכרי גמור – יהודי בודד הדר עמו בחצר אינו צריך לערב:

שאלה: אחד דר בבית שדרים באותו חצר כמה נכרים וישראלים מחללי שבת בפרהסיא מהו לטלטל מדירתו לסוכה שעשה לו בחצר ברשות בעל הבית שהוא ג"כ נכרי...

תשובה: ...ולפי"ז אפילו אי (=אם) דר ישראל כשר עם גוי ומומר לחלל שבת בחצר אחד יש להתיר טלטול בלא שכירות רשות... והמיקל בעירובין לא הפסיד לענ"ד...

תשובתו המקלה של הרב געשייט אינה בגדר פסיקה הלכתית המתחשבת בקשיי ההווה הייחודיים אלא רק מספקת מידע שלא היה ברשות השואל.²⁸ מסתבר שפסיקותיו של רד"צ הופמן היו מקובלות לכל הפחות על רבני גרמניה, ומהמכתב הבא של ר"י כצנשטיין אכן מתברר שהספר "מלמד להועיל" היה זמין בספריית בית הכנסת שבמקום.

מכתב נוסף של ר"י כצנשטיין

ממכתב זה – מג' דחווה"מ סוכות, י"ח תשרי תש"ג (29.9.42) – עולה ששירותי הדואר של הרייך לא תפקדו ביעילות הגרמנית האופיינית בעצם ימי המלחמה²⁹ ותשובת הרב געשייט אכן איחרה להגיע, ולפיכך הוכרח ר"י כצנשטיין למצוא בעצמו פתרון הלכתי לבעייתו, והוא מדווח שהוא אכן

²⁶ לעובדה שגר עמו יהודי שומר שבת נוסף יש משמעות מבחינה הלכתית, שכן כל הבעיה בעירוב חצר שדרים בה יהודים וגויים יחדיו מתעוררת רק אם גר בה יותר מיהודי אחד:

"גזרו חכמים שאם ב' בעלי בתים דרים בחצר שדר בו נכרי, אע"פ שערבו יחד אסורין לטלטל, ואפי' כשיבטל א' רשותו לחבירו, ג"כ לא מהני עד שישכור הרשות מן הנכרי... ולכן לא גזרו אלא דוקא במקום שדרים ב' ישראלים שצריכין לערב יחד, דכיון דהם ב' בעלי בתים שכיח שידורו עם נכרי, שאינם מתיראים ממנו כיון שהם ב'. אבל ישראל א' דר בחצר עם הנכרי, כיון דזה דבר שאינו שכית, דבלא"ה מתירא ישראל אחד לדור עם הנכרי, ובמילתא דלא שכיחא לא גזרו..." (חיי אדם חלק שני כלל עה סעיפים א-ב).

אמנם דין שני יהודים המתגוררים בבית אחד כדין בית אחד (משנה ברורה שפב ס"ק ב: "אבל בחד בית אפילו יש כמה אנשים ואוכלים כל אחד בפ"ע כחד חשיב").

²⁷ מ"ד הר, ערך "ר' דוד צבי הופמן", אנציקלופדיה עברית, ירושלים - תל אביב תש"ט ואילך, כרך יג עמ' 907.

²⁸ ומן הראוי לזכור שהרב געשייט היה תלמידו של הרב הופמן בשנים תרס"ט-תרע"ג כשלמד בבית המדרש לרבנים בברלין, כנזכר לעיל עמ' 6.

²⁹ ור"י כצנשטיין אכן מציין במכתבו: "...על ידי רשלנות הדואר" – הוא ציפה שהדואר הגרמני יתפקד ביעילותו המפורסמת גם בימים האפלים ההם.

פתר לעצמו את הבעיה בדרך אחרת, על ידי הסתמכות על עירוב הקהל "לכל הדריס בעיר הזאת".³⁰

יש להעיר שהמכתב הנוכחי לא היה דרוש לשם הצגת שאלה הלכתית נוספת (שהרי ר"י כצנשטיין איתר פתרון עצמאי וגם קיבל את המידע ההלכתי הנצרך מהרב געשייט במכתב שהגיע באיחור), אלא נועד הן לדיווח על הפתרון החלופי שמצא והן לדיווח על תנאי השכרת הדירות על-ידי הקהילה, עובדה שיש בה כדי להוסיף למידע ההלכתי הנדרש לפסיקה בשאלה המקורית, ולפיכך הוסיף וכתב ר"י כצנשטיין שבירר אצל מנהל הקהילה באותם ימים – ד"ר מ' פלאוט³¹ – והלה אמר לו שמבני הקהילה הושכרו על תנאי שהשבת לא תחולל בהם.³²

"השאלה השניה" – "איחוד" תעניות: תענית בשל נפילת ספר תורה

ותענית ה"חברא קדישא"

מתאריך השאלה – יום א' לסדר "ועשו לי מקדש" – מסתבר שמדובר בב' אדר א' תש"ג (7.2.43), ולפיכך מדובר בשאלה המתוארכת במאוחרת ביותר בקובץ השאלות. עובדה זו קשורה ככל הנראה לכך שלפי הידוע לנו הועבר הרב געשייט למחנה הריכוז בוכנוואלד בראשית פברואר 1943.³³

ר"י כצנשטיין מספר על נפילת ספר תורה, עובדה המחייבת לפי המנהג המקובל שכל הנוכחים יתענו:

אם נפל ספר תורה מידו, אפילו בנרתיקו, צריך להתענות, ונוהגים שגם הרואים מתענים (קיצור שולחן ערוך, הלכות ספר תורה ושאר ספרי קודש, כח יב).

...ונוהגין כשנפלו תפלין לארץ בלא נרתיקו, להתענות בו ביום. וס"ת שנפל לארץ, אפי' בנרתיק (חיי אדם חלק ראשון כלל יד סעיף כה).³⁴

ר"י כצנשטיין שאל: מאחר שנהגו האנשים העוסקים במשך השנה בטהרת וקבורת מתים להתענות בתאריך מסוים בשנה,³⁵ בערב ר"ח הסמוך לניסן (ובאותה שנה, שהייתה "שנה מעוברת" בעלת שני אדרים, מדובר על ערב ראש חודש ניסן שיחול בעוד כמעט חודשיים), ובשל עומס נפשי

³⁰ ואז העירוב הוא "שיתוף מבואות" של כלל העיר, וביטול רשות הנכרים – ומחללי השבת שדינם כנכרים – הוא מכוח הסכמת "שר העיר" (חיי אדם חלק שני כלל עה סעי' כב), היינו מ"דינא דמלכותא" (שהוא בנידון דידן השלטון הנאצי [!]).

³¹ כפי שעולה מהשאלה הרביעית.

³² אמנם מסיום דבריו נראה שכוונתו הייתה שהשבת לא תחולל בפרהסיה בלבד, ולא נראה שהדבר יועיל לענייני עירובין, אם כי יש מקום להעלות על נס את התחשבות ראש הקהילה בפרט, ויהודי גרמניה בכלל, במיעוט היהודים האורתודוקסיים שביניהם, במיוחד בתקופה סופנית זו.

³³ ראה לעיל עמ' 6 והע' 18.

³⁴ ספר "חיי אדם" היה מוכר ככל הנראה לשואל, כפי שעולה מן השאלה הראשונה.

³⁵ המנהג מופיע אצל ר"מ טוקצ'ינסקי, גשר החיים, ירושלים תש"ך, עמ' שנב: "...יש מקומות שיום הח"ק (=ה"חברא קדישא") הוא כ"ט (ער"ח) שבט ויש שקבעו ליום אחר. ביום זה מתענים כל חברי הח"ק..." (לפי דבריו בהמשך – בירושלים נהגו לקיים מנהגים אלו בז' אדר). סיבת התענית היא ככל הנראה לשם תשובה ובקשת סליחה מיוחדת בשל החשש לפגיעה בכבוד המתים שטופלו על ידם.

וקשיים בריאותיים שנגרמו עקב תלאות התקופה, נראה לו שראוי לצרף יחד את שתי התעניות, ובאופן מעשי להתענות בערב ראש חודש אדר ב' גם בשל נפילת ספר התורה. בשאלה זו במיוחד ניכרת שאיפתו של השואל, ר"י כצנשטיין, עם שאר אנשי הקהילה, להמשיך ולדבוק ככל האפשר בקיום כל ההלכות והמנהגים גם בעת הקשה הנוכחית.

תשובת הרב געשייט

התשובה נכתבה כבר לאחר שלושה ימים, ביום ד', ה' אדר א' תש"ג (10.2.43). בתשובתו פסק והכריע הרב געשייט – לא רק סיפק מידע הלכתי, כבתשובה הקודמת – שבשל תנאי הזמן ("משום ומסיבת הצרות והרדיפות המשברות רוחנו") לא רק ניתן לאחד את שתי התעניות ליום תענית אחת אלא אדרבא, יש לבטל את קיום שני המנהגים ומן הראוי לא להתענות כלל – לא בשל נפילת ספר התורה ולא כחלק ממסגרת ממנהגי ה"חברא קדישא" השגרתיים (מסתבר שכוונתו בהכרעתו זו להמעיט ולבטל תעניות שחיובן מכוח מנהגים בלבד, כשתי התעניות שהוזכרו בשאלה).³⁶

בסיום דבריו סיפר הרב געשייט על נפילת ספר תורה שנכח בה בקטנותו, שהרב פירשה כסימן לאסון שיארע לגויים, תוך תקווה שגם הנפילה הנוכחית מלמדת ש"אם אסון יהיה – יהיה להם, ולנו ישלח ה' עזרו במהרה, אמן".³⁷

יש לתת את הדעת לעובדה שבניגוד לשאלה הקודמת הנשאלת בשם שני יהודים שומרי מצוות, בשאלה זו נעשה שימוש בלשון רבים גם כשמדובר בהכרעה הלכתית: "...לכן גמרנו שלא לקרות בו...", ונראה שהכרעה זו הייתה מכוחו של כלל ציבור המתפללים ולא הכרעה אישית של ר"י כצנשטיין. לעומת זאת, השאלה בדבר אפשרות איחוד התעניות נשאלה על דעת ר"י כצנשטיין עצמו: "וזהו לפי ענין(ות) דעתי... ואמרתי בלבי...", ומסתבר שהכותב ראה עצמו אחראי לכל הפחות לבירור דרך ההנהגה הראויה לכלל שומרי המצוות שנותרו בקהילה, כפי שהוא מציין – תוך התנצלות – בסיום מכתבו:

אבל מה אעשה? הלוא עיני עמי בי תלויות, ואני ידעתי בעצמי שאיני ראוי להורות ובפרט כל עוד קול התורה נשמע בארצנו, תהלה לאיל, מפי מעלת כ"ת.

תחושת אחריות לבירור דרך ההתנהגות הנכונה מצד ההלכה עולה אף מקטע נוסף מדבריו:³⁸

³⁶ בשונה מפירושי לדברי הרב געשייט ("אין עת להתענות היום" – כלל) פירשם א' פוקס (בספרו הנזכר לעיל, עמ' 4) פירוש מצומצם: אין להתענות **בנפרד** על נפילת ספר התורה, אלא לצרף את שתי התעניות יחד בערב ראש חודש ניסן. פירוש זהיר זה אפשרי והוא תואם להצעת ר"י כצנשטיין, אך בעיניי נראה שעדיף לפרש כפי שפירשתי לאור ההקשר הכולל של דברי הרב געשייט שנראים כשוללים לחלוטין תעניות מהסוג המדובר (ובעיקר מכך שהרב אינו מביע הסכמה להצעת השואל אלא פותח בסגנון שנראה ממנו שהוא מרחיב מעבר להצעת השואל: "**לא לטרוח אלא אדרבא**, משום... אין עת להתענות היום". בנוסף לכך, מסתבר שלא כל הנוכחים בנפילת ספר התורה עסקו בטהרת מתים, ולפיכך הפסיקה שלא להתענות היום, בחודש אדר א', תגרום בהכרח לכך שאותו חלק מהציבור שלא אמור להתענות בערב ר"ח ניסן לא יתענה כלל).

³⁷ כותב הכתבה ב"בית יעקב" – ראה לעיל הע' 2 – מתפעל מכך שבאותם ימים הופצה המבורג הפצות מסיביות על ידי חיל האוויר הבריטי, ורואה בכך התגשמות משאלתו של הרב געשייט. אין צורך להזכיר שגורלם האישי של יהודי המבורג בכלל, וכן של הרב געשייט (הברלינאי) בפרט, לא שפר עליהם: הרב געשייט הועבר כבר לאחר ימים מספר למחנה הריכוז בוכנוואלד, וקהילת המבורג חדלה להתקיים באופן רשמי במשך אותה שנה, תש"ג.

³⁸ הדברים אינם מופיעים בחמשת המכתבים שפורסמו ב"בית יעקב" אלא בציטוט מכתב מ-23.9.42 המופיע במאמרו של צור (עמ' 908 הע' 29) הנזכר לעיל (עמ' 3). ייתכן שמדובר בקטע שלא פורסם מתוך המכתב שכלל את השאלה

...אין לנו עוד מורה הוראה ורק אנשים מועטים נשארו החרדים אל דבר ה' ואל מי
אפנה?!

כאמור, כבר לאחר ימים מספר הועבר הרב געשייט מברלין למחנה הריכוז בוכנוואלד, וקול
התורה בגרמניה נדם.

"השאלה השלישית" – הקמת מקווה טהרה חדש בהמבורג וברלין

תאריך השאלה – אור לעש"ק לסדר "והודעת להם את הדרך" תש"ג (מוצאי יום חמישי פרשת
יתרו, כ"ב שבט, 28.1.43). מכתב זה אינו כולל שאלה הלכתית אלא סיפור מעשה, ולפיו בסיום
בניית מקווה טהרה חדש בהמבורג חיבר ר"י כצנשטיין "כתב זכרון" מחורז (כפי שעולה מתשובת
הרב געשייט) ובו פורטו שמות האנשים שעסקו במלאכה, החדירו לצינור עופרת³⁹ וטמן אותו בקיר
המקווה, "לקיים מה שנאמר 'אבן מקיר תזעק' (חבקוק ב יא)". במכתבו ציין ר"י כצנשטיין שהוא
מדווח על כך לרב געשייט בשל עובדת הזכרת שמו באותו "כתב זכרון" בשל "התלאה אשר הלאינו
עליו בשאלתינו בדבר הנוכחי", ומכאן עולה שהורצו מכתבים נוסף/פים בין המבורג לברלין
וחזרה ובהם נשאלה שאלה – או נשאלו שאלות – הקשורות להקמת המקווה החדש.

מהשאלה ומהתשובה כמות שהן לפנינו מתבררת מסירות הנפש להמשך ההקפדה על
ענייני טהרה של שאריות בני קהילת המבורג וברלין שנותרו במקומם במהלך שנת תש"ג.
שימוש העיקרי של מקווה טהרה בקרב יהודי גרמניה היה לצורך המשך ההקפדה על
טהרת המשפחה, כלומר: טבילת נשים, אף שעובדה זו לא נזכרה במפורש (ובכלל במהלך כל
ההתכתבות לא נזכרו נשים במפורש⁴⁰). מי היו אותן נשים שלצורכן נבנה אותו מקווה?
ממקורות אחרים ניתן לעמוד על עובדה המעמידה עניין זה באור מיוחד. בתיאור
האוכלוסייה היהודית שנותרה בהמבורג באותה תקופה מופיעה הקביעה הבאה:

...ובתחילת 1943 נותרו בהם (=בהמבורג) כ- 1,800 יהודים, רובם קשורים בנישואים
מעורבים...⁴¹

מקור נוסף⁴² המזכיר גם הוא את העובדה הנזכרת מעלה נתון מפתיע נוסף: המקווה שמדובר בו
נבנה באופן בלתי חוקי⁴³ במרתף בית הכנסת של הקהילה, ולמעשה יועד לשימושה של אישה

הראשונה ונכתב, כאמור, בתאריך בלתי ידוע, אך בימים שלפני סוכות שהחל באותה שנה ב- 26.9.42 (ראה לעיל הע'
21 וכן מה שצינתי בהע' 1).

³⁹ ראה להלן הע' 42.

⁴⁰ בסיום המכתב השני הקשור לשאלה הראשונה הוזכרה הוראת ראש הקהילה להימנע מ"לחבוט מרבדים ומלבושים
או לתלות תכבוסות שלהם בחצר הבית או בגוזזטראות בשבת קודש", ומדובר בפעילויות ייחודיות לנשים.

⁴¹ א' דומקה, "המבורג" (הני"ל הע' 19) עמ' 385. ידוע שעל יהודים נשואים בנישואי תערובת היו הקלות במסגרת חוקי
הגזע, והם לא גורשו בשלבי הגירוש הראשונים אם הצד הארי עמד על כך.

⁴² מ' אילון, "לדמותו של מקס פלאוט" (הני"ל הע' 19), עמ' 55–56.

⁴³ וכשמדובר ביהודי גרמניה יש גם בעובדה זו משום הפתעה, שכן מכל התיאורים ההיסטוריים ניכר שהם השתדלו
לקיים כל צו – מטעם החוק הדתי-אילוקי והחוק הנאצי גם יחד! – ברצינות ובקפדנות מרובה.

יחידה.⁴⁴ לפעולת הבנייה היה אחראי יהודי נוסף, דוד גולדשמידט, שתיפקד כגבאי וקברן. ידיעות אלו מעצימות ביתר שאת את מסירות נפשם של שרידי קהילת המבורג ומנהיגיה בבניית המקווה. במאמר הנזכר צוטטו שורות מספר מתוך אותו "כתב זכרון" שחיבר ר"י כצנשטיין (ולא פורסם במקור אחר):

...נבנה מקוה טהרה ע"י דוד ג"ש (גולדשמידט. צ"ש) ובידו תמכה ימין משה האיש בן רפאל, מנהיג קהילתנו ודורש טוב לאחיו בני ישראל בשם ד"ר פלויט יכנה, אשר מאז הוא לרעות צאנו ע"פ תורת יקותיאל...⁴⁵

מתשובת הרב געשייט מברלין עולה שגם בברלין יש בעיות דומות בעניין המקווה, שכן הבית שהמקווה מצוי בו, ברחוב ראבען, נמכר, והחל מבעוד שבע תימנע האפשרות לעשות בו שימוש לצורכי טהרה מן המעוניינים בכך. מתשובתו עולה שגם בברלין הבירה התקיים לפחות עד אותם ימים מקווה טהרה, וקיימת דאגה – הן במישור הכספי והן במישור המעשי, הדחוק ממילא מפאת בעיות השעה – להמשיך את אפשרויות הטהרה, תוך ביטחון שהדבר יסתייע, שכן "הבא לטהר מסייעין אותו".

"השאלה הרביעית" – העברת תמיכה כספית לרב געשייט

מכתב זה אינו נושא תאריך, אך מאחר שבראשיתו נזכרות השאלות בעניין המקווה – כבשאלה השלישית הנושאת את התאריך כ"ג שבט תש"ג (29.1.43) – ניתן לשער שגם מכתב זה נכתב בתקופת בניית המקווה בהמבורג, היינו בתקופה שקדמה לשילוחו של הרב געשייט למחנה הריכוז בוכנוואלד בראשית פברואר 1943 (למכתב זה לא נתלוותה תשובה, וניתן להוסיף ולשער שהדבר קשור לעובדה זו). בהעדר פתיחה וסיום למכתב זה ניתן להניח שמדובר בקטע מתוך מכתב שבמקורו היה בעל היקף רחב יותר.

במכתב זה מזוהה אישיות נוספת משרידי קהילת המבורג שעמדה בקשרי מכתבים בעניין המקווה עם הרב געשייט: ר' דוד סגל.⁴⁶ נושא המכתב – דאגה לתמיכה כספית מהמבורג לרב געשייט בברלין (ומיותר לציין שאין להגדירו כפסיקת הלכה).

במכתב משתומם ר"י כצנשטיין לשמע הידיעה שהרב געשייט נטול כל הכנסה, והוא – יחד עם חברו ר"ד סגל – נוקטים שתי פעולות מידידות להשגת תמיכה כספית ברב. יש לזכור שכבר ב-14 במאי 1941 נצטוותה ההתאחדות הארצית של יהודי גרמניה (ה"רייכס-פעראייניגונג", שניהלה

⁴⁴ עובדה זו נמסרה במקור נוסף, בדברי רבי"ז יעקבזון, זכרונות, ירושלים תשי"ג, עמ' 45. הדברים צוטטו בסיום דברי בנו של ר"י כצנשטיין, הנ"ל עמ' 3, עמ' קי: "...כאשר עוד חיו בהמבורג ממש רק אחד מעיר ושנים ממשפחה, אז בנו שני הגיבורים האלה (ר"י כצנשטיין ור"ד גולדשמידט. צ"ש) – בשנת תש"ב! – מקוה חדשה בהמבורג, כדי שהאשה האחרונה תמצא גם היא מקום לטהרתה...". מתאריכי המכתבים עולה שבניית המקווה בהמבורג אירעה בשנת תש"ג, ועובדה זו כמובן מעוררת התפעלות רבה יותר.

כותב הזיכרונות, יליד המבורג, כיהן כרבה של קהילת "מחזיקי הדת" בקופנהגן (החל משנת תרצ"ד, 1934), ולפי עדות בנו של ר"י כצנשטיין הוא עמד בקשר עם אביו כשהגיע לדנמרק בתחילת שנת תש"ד, וככל הנראה שמע ממנו פרט זה. ⁴⁵ ראה עוד הע' 31.

⁴⁶ כזכור, בשאלה הראשונה נזכרה העובדה שיהודי שומר שבת נוסף מתגורר עם ר"י כצנשטיין בבית אחד, וניתן לשער שגם שם מדובר בר"ד סגל, והתגוררותם יחד, אם אכן הייתה, מסבירה את העובדה שר"י כצנשטיין ראה את ההתכתבות בין הרב געשייט לר"ד סגל.

באותה עת את כלל הקהילות במרבית העניינים) להפסיק כל תמיכה כספית בענייני דת, וצרכים אלה מומנו על בסיס התנדבותי בלבד, מתשלומי אנשי הקהילה שזקקו לשירותיו והביעו נכונות לשלם עבורם,⁴⁷ ולפיכך ניתן לראות את סכום הכסף שהעברתו הובטחה על ידי ד"ר פלאוט, ראש קהילת המבורג, כחלק מתמיכה התנדבותית זו. במקור נוסף נקבע⁴⁸ שלרשות קהילת המבורג היו יותר אמצעים כספיים מאשר לקהילות יהודיות אחרות, תוצאת פירוק קרנות יהודיות ומכירת קרקעות ונכסי הקהילה לשלטונות, ומקור הכסף שהובטח לרב געשייט על ידי מנגנון קהילת המבורג המתחסלת היה מהכספים הללו. לא ברור אם הכספים הועברו אליו בפועל, שכן – כאמור – בסמוך לתאריך כתיבת המכתב הועבר הרב געשייט ממקום כהונתו בברלין ונשלח לבוכנוואלד.

ההנהגה הרבנית בשרידי קהילות בגרמניה בשנת תש"ג

א. אופי פסיקת הרב ד"ר מ"ח געשייט

משרשרת ההתכתבות בין ר"י כצנשטיין והרב געשייט עולים הדי המאמצים שעשו שרידי היהודים האורתודוקסיים בגרמניה להמשיך ולקיים את ההלכה לפרטיה גם בתנאי הלחץ הפיזי והנפשי שהיו שרויים בהם באותה תקופה, עד כדי המשך ההקפדה על שמירת מנהגים (צום עקב נפילת ספר תורה) ואף קיום מנהגים המיוחדים לבעלי תפקיד מוגדר בלבד (צום ה"חברא קדישא"), המשך קיום מסגרות לקיום מצוות קהילתי ופומבי (מניין וקריאת התורה בציבור מספר תורה כשר), הכשרת מקווה חדש ואף הקמת סוכה בפרהסיה. יש לזכור שכל הנזכר נעשה בתקופה שבה עצם הקיום האישי, כפשוטו, לא היה מובטח.

בנוסף לכך מתברר שראשי קהילת המבורג בעת ההיא דרשו מכלל היהודים, גם מכאלה שלא הגדירו עצמם כשומרי שבת,⁴⁹ להקפיד על חזות יהודית של שמירת שבת ולא לחללה בפומבי באזור המיועד למגורים.

לצורך בחינת פסיקתו של הרב געשייט יש לשקול את מיעוט החומר העומד לרשותנו, שכן עמדנו על העובדה שמבין שלוש תשובותיו של הרב⁵⁰ בתשובה השלישית אין כל התייחסות לענייני הלכה, בתשובה הראשונה סיפק הרב מידע הלכתי שהיה ככל הנראה "מקובל" אך לא היה ידוע לשואל ר"י כצנשטיין (אף שהתברר בהמשך המידי שמידע זה היה נגיש, שכן ספר תשובותיו של רד"צ הופמן הזדמן לר"י כצנשטיין בעזרת בית הכנסת). רק בתשובה השנייה פסק והכריע הרב ש"מסיבת הצרות והרדיפות המשברות רוחנו", כלומר בעיקר בשל הלחץ הנפשי ולא בשל הקושי הפיזי, יש לבטל בתקופה הקשה המדוברת את קיום שני מנהגי הצום, בשל נפילת ספר תורה ובמסגרת מנהגי ה"חברא קדישא". מסתבר שפסיקתו של הרב געשייט מבוססת על כך שמדובר בחיובי צום שהם בגדר "מנהג" בלבד, ולמרות החשיבות הגדולה והמאמצים שהקדישו כדי לקיים כל מנהג ומנהג בתנאי שגרה נראה שלדעתו מאחר שברמת מקור החיוב המנהגים מצויים בתחתית "סולם החיובים ההלכתי" ניתן לוותר על קיומם כאשר קיום זה יגרום להכבדת הלחץ הנפשי שבו היו נתונים השואלים בזמנם ובמקומם. הכרעה ופסיקה זו מבוססת על מסורת הפוסקים מאז

⁴⁷ א' ברקאי, "המאבק על הקיום הכלכלי..." (הני"ל הע' 22), עמ' 572–574.

⁴⁸ מ' אילון (הני"ל הע' 19), עמ' 57.

⁴⁹ ולמטה מכך – על זהותם של שרידי היהודים בהמבורג ראה עמ' 11.

⁵⁰ בחומר שפורסם ב"בית יעקב", שהוא המקור שבו פורסמו הדברים בהיקף הנרחב ביותר.

להבחין ולהבדיל בין רמת ההתחייבות בפרטי הלכה שהם מ"עיקר הדין" לבין כאלה שהם חומרות ומנהגים, ובהתאם לכך להקל ולאפשר את אי קיום המנהגים והחומרות בשעות דחק ומצוקה, הן טכניות והן כשהמצוקה היא לחץ נפשי שאי התחשבות בו עלולה להרע את המצב.

יש להדגיש שפסיקה זו ניתנה על רקע העובדה שהשואלים לא היו נתונים במצב של פיקוח נפש מידי הפוטר מקיום מצוות בצורה נרחבת כדי להינצל מהסכנה, אך השואל, ר"י כצנשטיין, "שידר" בדבריו תחושה של מצוקות – הן פיזית והן נפשית – בכתבו: "וזהו לפי עניות דעתי טורח גדול ובפרט שיש מן האנשים שאינם בריאים כל צורכם...", והרב געשייט "קלט" את תחושות השואל והציבור שיוצג על ידו, קיבל את תוכן דבריו ואף את מה שמעבר, או מה שמסתתר מאחורי המילים שנכתבו במפורש, והכריע שמצב יהודי המבורג כמות-שהוא חמור דיו כדי להקל ולהימנע מצומות שאינם מחויבים מצד הדין.

עניין נוסף העולה מתשובה זו של הרב געשייט הוא אי הסתפקותו בתשובה ההלכתית גופא⁵¹ אלא השתדלותו לעודד את השואל על ידי הוספת סיפור-מעשה שאירע לו בעברו ודברי העידוד הקשורים להווה שבסיומו, שיש בהם כדי לחזק את השואל בשל מתן תחושת השותפות של הרב במצוקותיו שבהווה. עניין זה עולה ביתר שאת גם מהתשובה השלישית, שכאמור אין בה חומר הלכתי ממשי אך גם בה, בנוסף למילות התודה וההתפעלות הנימוסית מתוכן המכתב, הוסיף הרב געשייט מילות חיזוק למנהיגים הרוחניים הנוכחיים של קהילת המבורג, תוך הוספת ברכה ומילות תקווה לעתיד טוב יותר. כבמכתבו השני גם במכתב זה מוסיף הרב געשייט לספר על נסיבות דומות במקומו, ברלין, דבר שיש בו כדי לחזק את תחושת השותפות של שרידי הקהילות בשני המקומות.

ב. אופי הנהגתו הרוחנית של ר"י כצנשטיין

כאמור, ההנהגה הרוחנית של שרידי יהודי המבורג הוטלה על ר"י כצנשטיין, לאחר שרבה הקודם של הקהילה, הרב י"צ קרליבך, הוגלה למזרח כשנה קודם לכן. כפי שהוא מציין במפורש באחד המכתבים (בסיום ה"שאלה השניה") בהחלט לא ראה ר"י כצנשטיין את עצמו הגון לכך:

...ואני ידעתי בעצמי שאיני ראוי להורות ובפרט כל עוד קול התורה נשמע בארצנו, תהלה לא-ל, מפי מעלת כ"ת.

ב"שאלה הראשונה" מבקש ר"י כצנשטיין מידע הלכתי שלא היה ידוע לו, וב"שאלה השניה" הוא מבקש מהרב געשייט להכריע בשאלה התלויה בתנאים המסוימים שהשואלים נתונים בהם ומטבע הדברים לא ניתן למצוא את התשובה עליה בספרי פסיקה. בשתי השאלות בא לידי ביטוי חוסר יכולתו, או לכל הפחות נטייתו להימנע מלהכריע הכרעות הלכתיות באופן עצמאי.⁵² מסתבר שגישה בסיסית זו אינה יעילה כשמדובר במורה הוראה לרבים, ולפיכך מסתבר שהאחריות להוראת ההלכה לשרידי הקהילה הוטלה על ר"י כצנשטיין בעל כורחו.

את המידע הקשור לענייני הלכה והנהגת ציבור העולה מחמשת מכתביו לרב געשייט ניתן לחלק לשתי קבוצות עיקריות:

⁵¹ ובתשובה למכתב הראשון, כשהוא מקצר וכותב את המידע ההלכתי בלבד – הוא מתנצל: "כדי שלא יהיו דברי כאתרוגים אחר הסוכות על כן תשובתי רק בקיצור האומר".

⁵² אמנם בשאלה הראשונה, כשהכרעת הרב מתעכבת מלהגיע, הוא מאתר בעצמו פתרון הלכתי חלופי לבעיה.

- א. בירורי הלכה בענייני קיום מצוות אישיות.
 ב. בירורי הלכה (ועניינים נוספים) בענייני הכלל.
 שלוש "שאלות" (ב-ד) עוסקות בענייני הכלל.

כאמור, בסיום ה"שאלה השניה" מבטא ר"י כצנשטיין במפורש את תחושת האחריות כלפי כלל שרידי הקהילה: "...אבל מה אעשה? הוא עיני עמי בי תלויות...".
 תיאור המעשה שבבסיס שאלה זו מנוסח בלשון רבים ("מה שאירע לנו... אנו מתכנסים... הבאנו... ש'מנו... ראינו... גמרנו... אירע לנו... צריכים אנו..."), וניכר שר"י כצנשטיין רואה עצמו נציג של כלל הנוכחים המחויבים להתענות בשל נפילת ספר התורה, וכמו כן כשלוחם של אנשי ה"חברא קדישא" שרצו להמשיך ולקיים את מנהגם להתענות ביום קבוע בשנה. אם את ביצוע הפעולות הטכניות וההחלטות ההלכתיות הקשורות לספר התורה שנפל מתאר ר"י כצנשטיין בלשון רבים, כפעולות והחלטות של הציבור כולו, בהצגת השאלה ההלכתית בדבר איחוד שני הצומות הוא נוקט בלשון יחיד ומחווה את דעתו האישית באשר לדרך הראויה ("לפי ענין]ת דעתי... ואמרת בלבי..."), ובכך ניכרת בעליל תחושת האחריות שלו להורות לסובבים אותו את צורת ההתנהגות ההלכתית הרצויה. הצעתו מבטאת את התחברותו למצוקתם הפיזית והנפשית של הסובבים אותו.

מהמכתב המוגדר כ"שאלה השלישית" (אך אינו "שאלה"), בנוסף להשתתפות בבניית מקווה המהווה כשהיא לעצמה מעשה הראוי לציון מיוחד, באה לידי ביטוי עשייה – בשם כלל הציבור – שניתן להגדירה כ"מעל ומעבר" לעצם הכשרת המקווה, בנתינת ביטוי בכתב הן להכרת הטוב לכלל המשתתפים במעשה הנשגב והן לביטוי תחושות קשיי ההווה בהטמנת כתב הזיכרון בכותלי המקווה, כשאוּלי הטמנה זו מבטאת מודעות של כלל הנוטלים חלק במעמד למצבם הנואש וחסר הסיכוי, כשרק האבנים ומה שהוטמן ביניהם יצינו את הפעילות הדתית האחרונה של יהודי המבורג.⁵³

ממכלול המכתבים עולה גם התחשבותו של השואל, ר"י כצנשטיין, במכלול הקשיים שבהם נתון המשיב, הרב געשייט: כבר בסיום "השאלה הראשונה" הוא מוסיף מילות התנצלות על הדחיפות שהוא רואה בשאלתו. בסיום ה"שאלה השניה" הוא מתנצל בפני הרב געשייט על הטורח שהוא גורם לו בשאלתו, ממילות ההתנצלות שב"שאלה השלישית" בוקעת ועולה התכתבות נוספת שלא פורסמה בענייני המקווה, ושיאו של עניין זה ב"שאלה הרביעית" שכל עניינה דאגה – תוך נקיטת פעולות מעשיות מיידיות – למצבו הכלכלי של הרב געשייט.

בעניין ההדרכות ההלכתיות ה"פרטיות" שמבקש ר"י כצנשטיין במכתביו:

מכתב הראשון כלולה בקשה להדרכה הלכתית שעניינה קיום מצוות סוכה על ידי ר"י כצנשטיין ואדם נוסף, ומכך ניכרת שאיפתו האישית של השואל להמשיך ולקיים את כל המצוות כל עוד הדבר ניתן. בשאלתו מציין ר"י כצנשטיין את המקור המדויק שעליו הוא מסתמך בספר "חיי אדם", שככל הנראה היה מוכר כפוסק מוסמך בקהילות מערב אירופה. במכתבו השני בעניין זה הוא מדגיש את מגמתו בחיפוש פתרון הלכתי: "...ולכן יצאתי לענין]ת דעתי מכל ספקות

⁵³ כאמור לעיל, דווקא בשתי תשובות של הרב געשייט (השנייה והשלישית) באה לידי ביטוי תקווה לעתיד חיובי, ואולי ניתן להצביע על הבדל בין הרב געשייט, שתפקד כפוסק הלכות וכמדריך רוחני ולפיכך ראה בעידוד הפונים אליו חלק מתפקידו, אף על פי שאולי הוא עצמו הכיר בחומרת מצבו, לבין ר"י כצנשטיין שהאחריות הרוחנית הוטלה עליו עקב הנסיבות, בעל כורחו, ולפיכך לא ראה עצמו מחויב בחלק זה של התפקיד.

וחששות", וניכר שכוונתו אינה להקל לעצמו בשל קשיי השעה כפי שחיפש כשהיה מדובר בענייניו של כלל הציבור (במכתב השני). אמנם גם בעניין שהוא לכאורה אישי (שכן את שאר היהודים שדרו באותו מתחם לא הטרידה בעיית הטלטול בשבת) טורח ר"י כצנשטיין לברר את המציאות הכוללת על ידי פנייה לד"ר פלאוט, ראש הקהילה, וניכרת מפנייתו זו תחושת אחריותו לכלל. כשההדרכה ההלכתית שביקש התעכבה חיפש ר"י כצנשטיין פתרון הלכתי בעצמו, ולצורך יישומו הוא אף מתאמץ לשכור מקום מגורים אחר ולהעביר לשם את דירתו.

רשימת מקורות

ספרות רבנית

גאנצפריד ר"ש, קיצור שלחן ערוך, ירושלים תשנ"ה.

דאנציג ר"א, חיי אדם, ירושלים תשמ"ח.

הופמן רד"צ, שו"ת מלמד להועיל, ד"צ ניו יורק תשי"ד.

הכהן רי"ל, קול חי, ניו יורק תשמ"ד.

הכהן רי"מ, משנה ברורה, ירושלים תשנ"ו.

טוקצ'ינסקי רי"מ, גשר החיים, ירושלים תש"ך.

מחקרים

אילון מ', "לדמותו של מקס פלאוט, ראש קהילת יהודי המבורג בתקופת השואה", ילקוט מורשת, 70 (2000), עמ' 45–65.

אליאב מ' והילדסהיימר ע', בית המדרש לרבנים בברלין 1837–1938 – הרקע להקמתו ותלמידיו במרוצת השנים, ירושלים תשס"א.²

אליאך י', "שמירת המסורת היהודית בקרב האסירים היהודים במחנות הריכוז", מחנות הריכוז הנאצים – הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 157–166.

ארד י' ואחרים (עורכים), השואה בתיעוד, ירושלים תשל"ח.

בושקו י' וקרקובסקי ש', ערך "אשוויץ", אנציקלופדיה של השואה, תל אביב 1990, כרך א, עמ' 41–54.

ברקאי א', "המאבק על הקיום הכלכלי בשנים 1933–1943", בתוך: תולדות השואה – גרמניה, ירושלים תשנ"ח, כרך ב, עמ' 471–593.

דומקה א', ערך "המבורג", אנציקלופדיה של השואה, תל אביב 1990, כרך ב, עמ' 384–385.
הר מ"ד, ערך "רי דוד צבי הופמן", אנציקלופדיה עברית, ירושלים - תל אביב תש"ט ואילך, כרך יג, עמ' 907.

ולק י', "החינוך היהודי בגרמניה הנאצית", בתוך: תולדות השואה – גרמניה, א' מרגליות וי' כוכבי (עורכים), ירושלים תשנ"ח, עמ' 595–695.

יעקבזון רב"ז, זכרונות, ירושלים תשי"ג.

פוקס א', השואה במקורות רבניים – שו"ת ודרשות, ירושלים תשנ"ה.

פראגר מ', "שאלות ותשובות בין המבורג לברלין – גילויים מופלאים על חיי התורה אצל אחרוני היהודים בגרמניה הנאצית", בית יעקב, 22 (תשכ"א), עמ' 22–23.

פרבשטיין א', בסתר רעם, ירושלים תשס"ב.

צור י', "היהדות החרדית בגרמניה בימי שלטון הנאצים", בתוך: תולדות השואה – גרמניה, א' מרגלית וי' כוכבי (עורכים), ירושלים תשנ"ח, כרך ב, עמ' 839–910.